

HANS LANDBERG

Kungamaktens emancipation

Statsreglering och militärorganisation under
Karl X Gustav och Karl XI

»Rixskattmestaren remonstreradhe den disproportion som blifver uthi staten, sedhan stoore tullen och kopparräntan undantaghes till utredninghen.

Discureradhes, emädhan 1654 års stat hadhe kunnat bähra sigh, hvadh orsaken vore till den stoora defecten uthi 1655 års stat. Balancen upå differencen emellan be:te års stater företoghes, och befans åtskilnaden komma der af, at vidh 1655 års stat vore medlen förminskadhe och utgiften förhöghdh.»

Citatet är hämtat från en överläggning i det svenska riksrådet i början av april 1655 varvid bland andra rikskanslern Erik Oxenstierna och riksskattmästaren Magnus Gabriel De la Gardie var närvarande.¹ Det ger, taget isolerat, ett lakoniskt och till synes osofistikerat besked om det statsfinansiella läget i Sverige våren 1655. Om ett deficit förelåg i 1655 års stat, måste anledningen vara ökade utgifter, minskade inkomster, eller bådadera i förening. Här var bådadera förhanden. Insatt i sitt sammanhang återspeglar citatet dock viktiga frågor om statsregleringens och statsfinansernas politiska sida och kungamaktens krav på oinskränkt förfoganderätt över riket och dess resurser. Problemet skall här tas upp efter två linjer, båda med

¹ SRP 16, s. 126.

anknytning till krigsfinansieringen. Den första tar sin utgångspunkt i statarbetet och krigsförberedelserna 1655. Den andra berör den inhemska militärorganisationen under Karl X Gustav och Karl XI.

I

I centrum för statsledningens och riksrådets intresse stod våren 1655, förutom reduktionsfrågorna, statarbetet i allmänhet och de finansiella svårigheter som detta åsamkades genom de pågående militära rustningarna inför det polska kriget. Det gällde för kronan att finna medel inte bara för de vanliga och återkommande statliga behoven utan även för de omfattande värvningarna, den extra rustningen av flottan, »utredningen» av den inhemska krigsmakten, den serie av diplomatiska aktioner och den mängd av övriga åtgärder som de sedan årsskiftet fastlagda, för offensivt bruk dimensionerade, rustningarna förde med sig.²

Utgifter som dessa betraktades under diskussionerna i rådet om statfrågorna som extra ordinarie och skildes i överläggningarna noga från den ordinarie staten.

Denna vilja att särskilja en ordinarie stat från en extra ordinarie återkommer flera gånger och i olika sammanhang i rådsprotokollen från denna tid. I sitt tal till ridderskapets och adelns utskott den 23 mars om rikets inre tillstånd och finansläget gjorde rikskanslern Erik Oxenstierna en sådan uppdelning mellan å ena sidan säkra och till sin storlek fixerade utgifter och å andra sidan utgifter, som visserligen kunde vara lika nödvändiga som de förra men som inte kunde beräknas till sin storlek och omfattning – som var »extra ordinarie». De förra exemplifierade Oxenstierna med att nämna ämbetsmännens löner, de senare med utgifter för diplomatiska aktioner och krigskostnader. Han antydde också en tredelning av utgifterna där krigs-

² Om rustningsfrågan och utrikespolitiken se H. LANDBERG, Decemberrådslagen 1654. Karl X Gustav, rådet och rustningsfrågan. (KFA 1968).

kostnaderna bröts ut ur den extra ordinarie delen. Samtidigt betonade han att ordinarie staten borde bestå av ordinarie medel.³

Den 26 mars överlade rådet på kungens begäran om bristen i staten. Även Magnus Gabriel De la Gardie ville då göra en uppdelning av staten i tre delar. Han pekade i en principiellt hållen deklaration på en ordinarie, oföränderlig del, som krävde »vissa, ofelbara och ordinarie medel» och en extraordinarie del, som bestod av »några regementet vidhängande besvär och omkostnader» vilka inte var mindre nödvändiga än de ordinarie utgifterna men som varierade årligen och därför kunde bestridas av medel, som inte var så »vissa» som den ordinarie statens. En tredje del av staten ville han karaktärisera som ett »accidentale extraordinarium» dvs. snarast som en tillfällig extra ordinarie stat. Det var kostnaderna för krigsrustningarna som på detta sätt betecknades som kvalificerat extra ordinarie. De borde finansieras med hjälp av särskilda krigshjälper och extra ordinarie bevillningar. Den 6 april hävdade De la Gardie åter synpunkten att den ordinarie staten måste bestå av ordinarie medel.⁴

Till de ordinarie inkomsterna, främst årliga räntan eller jordeboksräntan och den del av mantalsräntorna som bestod av fasta skatter, räknades även inkomster av regalkaraktär t.ex. stora sjötullen och kopparräntan. Ur dessa inkomster hävdade alltså Magnus Gabriel De la Gardie och Erik Oxenstierna att kronans ordinarie utgifter – hovstaten, löner till ämbetsmännen, kostnader för fredsunderhåll av de inhemska regementena och dylikt – skulle betalas. Andra utgifter skulle bestridas med extra ordinarie hjälper och gärder.

I en undersökning av det statsfinansiella läget och bristen i staten har Stellan Dahlgren i sin avhandling om Karl X Gustav och reduktionen starkt framhållit flera av de här berörda för-

³ SRP 16, s. 101 f. Jfr RAP 5: 2, s. 227 f.

⁴ SRP 16, s. 111, 128. RAP 5: 2, s. 228.

hållandena. Han betonar särskilt, att man överlag skilde mellan den ordinarie och extra ordinarie staten. Han hänvisar, förutom till här anförda citat, till att rådet i sina överläggningar den 6 och 9 april, då det gällde att skaffa fram nya medel, iakttog denna skillnad mellan den ordinarie och extra ordinarie staten och behandlade dem vid olika tillfällen.⁵

Frågan har, som Dahlgren framhåller, inte uppmärksamrats av den tidigare forskningen i detta sammanhang.

Statarbetet för riksstaten under våren 1655 visade sig från början ytterst svårbemästrat. Redan tidigt stod det klart, att medelsbristen skulle bli mycket stor. Av de bevarade arbetspapperen från statarbetet framgår att vid flera beräkningar från mars månad, som avsåg dels Sverige och Finland, dels också inkluderade Balticum, uppgick bristen i staten till ungefär en tredjedel av de samtidigt beräknade inkomsterna, eller ca 1.000.000 ds. I början av april hade utgiftsbehovet ytterligare vuxit. Kriget hade då beslutats även av riksdagen och planeringen för det hade framskridit.⁶

Trots att man, som Dahlgren visat, i rådet under realdebatterna om staten i början av april behandlade den ordinarie staten för sig och den extra ordinarie för sig kan man inte ur det bevarade statmaterialet få fram några meningsfyllda uppgifter om hur stor del av bristen som vid denna tidpunkt fördelade sig på ordinarie respektive extra ordinarie stat. Orsaken härtill formuleras av Dahlgren på så sätt att de bevarade förslagen inte ställer dessa stater mot varandra.⁷ Dahlgren framhåller dels

⁵ S. DAHLGREN, Karl X Gusav och reduktionen, s. 66 f. Dahlgren framhåller också i annat sammanhang att riksdagsbeslutet iakttog denna skillnad (s. 115 not 6).

⁶ DAHLGREN, s. 59, 65, F. F. CARLSON, Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset 1, H. LANDBERG, Krig på kredit. Svensk rustningsfinansiering våren 1655. (Carl X Gustaf-studier 4). Statshandlingarna bland Diverse statshandlingar 1620-1659. Statskontorets arkiv. Kammarkontoret. RA., och bland Handlingar ang. statsverket. Stater och förslag 1654-1657. KA.

⁷ DAHLGREN, s. 67.

hur bristen i den extra ordinarie staten – med tanke på krigsutredningen och dess oerhörda penningbehov – av allt att döma var större än i den ordinarie staten men dels också hur det på lång sikt var den viktigaste uppgiften att skaffa fram medel till bristen i den ordinarie staten. Det var, enligt Dahlgren, kring detta senare problem som debatterna i den centrala statsledningen i april 1655 främst rörde sig.⁸

Vid diskussionen i rådet den 6 april 1655 om den ordinarie staten fixerades bristen i denna stat till 4 tunnor guld, dvs. 400.000 ds, och debatten tog sin utgångspunkt i denna summa.⁹ Naturligtvis hade rådet och de berörda kollegierna inte varit överksamma inför uppgiften att öka statens inkomster så att den stora bristen i staten skulle kunna täckas. Arbetet skedde under mars månad och summerades i ett rådsmemorial från slutet av mars eller början av april med titeln »Förslag oppå de medel, som KMt och kronan efter riksens råds mening tillfalla kunna». Det utgör i stort en sammanfattning av de synpunkter rådet under sina debatter i slutet av mars och början av april kommit fram till.¹

Memorialet delades upp i två delar; den ena omfattade ordinarie medel, den andra innehöll, under rubriken »Än på tider», de tänkta ökningarna av de extraordinarie inkomsterna.

⁸ DAHLGREN, s. 67.

⁹ SRP 16, s. 128. DAHLGREN framhåller (s. 67) att uppgiften måste anses vara ett pålitligt belägg för hur situationen uppfattades.

¹ Kammarkollegii oordnade handlingar, vol. 661. KA. Memorialet har framdragits av DAHLGREN (s. 67 f.), som antar att det utgjorde ett resultat av rådets arbete. Han daterar det till mellan den 9 april då rådet sista gången diskuterade dessa ärenden och den 26 april då kungen lade fram förslaget om fjärdepartsreduktionen i rådet. Eftersom de summor som memorialet upptar inte till alla delar överensstämmer med dem som ligger till grund för den nedan berörda överenskommelsen med Mårten Leijonsköld och Gustaf Bonde om dispositionen av stora sjötullen vilken undertecknades den 10 april, synes memorialet vara tillkommet före denna dag. Ingenting hindrar att memorialet förelåg till den diskussion i samma ärenden som rådet förde den 26 mars (SRP 16, s. 111).

Totalt uppgick de enligt rådet möjliga inkomstförstärkningarna till 1.017.000 ds och den ordinarie delen därav till 252.000 ds.

Därmed skulle en del av den konstaterade bristen på 400.000 ds i den ordinarie staten vara täckt. Dahlgren har påvisat, hur den summa som återstod att täcka i den ordinarie staten blev föremål för en politisk kamp mellan rådet och kungen i april. Striden löstes slutligen genom det av kungen framlagda och av rådet och ständerna småningom godtagna förslaget om en reduktion av fjärdeparten av de efter 1632 donerade godsens. Det belopp som det gällde att täcka och som reduktionen av fjärdeparten skulle inbringa rörde sig kring 150.000–200.000 ds.²

Den ekonomiska planläggningen inför det planerade fälttåget hade efter en trevande början under årets tre första månader kristalliserats i en betydelsefull överenskommelse mellan kronan å ena sidan och kammarrådet Märten Augustinsson Leijonsköld i samarbete med riksrådet Gustaf Bonde å den andra.³ Överenskommelsen omslöt ca 30 % av hela den svenska och livländska statens totalbelopp 1655.⁴ Den tillgång som kronan i förstone satsat för att åstadkomma en finansiell bas för krigsrustningarna var kronans kopparränta och stora sjötullen på kopparen, vilken senare drastiskt höjdes med 250 % eller från 4 till 14 rdr per skeppund. Förhandlingar fördes under våren 1655 mellan den franske ambassadören d’Avaugour och Märten Leijonsköld om försäljning till ett franskt konsortium av mycket stora kopparkvantiteter – motsvarande ungefär en svensk årsproduktion.

² DAHLGREN, s. 69.

³ Överenskommelsen med Bonde och Leijonsköld och finansieringsarbetets faktiska förlopp har behandlats i författarens studie *Krig på kredit. Svensk rustningsfinansiering våren 1655*, till vilken för det följande hänvisas.

⁴ Beräkningen är rent siffermässig. Om hänyn skulle tas till naturaräntornas faktiska värde skulle andelen minska.

Dessa förhandlingar förde dock inte till något resultat, och allteftersom rustningsarbetets behov trängde på och de ekonomiska förhållandena klarnade blev det uppenbart att kopparinkoms-terna inte skulle förslå. I överenskommelsen med Leijonsköld, till vilken också Bonde knöts, drogs därför under motstånd från en del rådsmedlemmar in hela den stora sjötullen. Den blev i sin helhet föremål för mycket stora höjningar på både in- och utförselsidan.

Sålunda höjdes såväl in- som utförseltullarna med 25 % på det stora flertalet varor. På den dominerande exportvaran, stångjärnet, höjdes den dock ytterligare – med totalt 50 %. De så kallade lastpengarna, en hamnavgift som togs ut i förhållande till skeppens dräktighet, tolvdubblades. Dessutom kalkylerade man med ökade intäkter av sjötullen genom en ansvällning av handeln vilket skulle inbringa 60.000 ds. Det totala statmässiga resultatet blev att sjötullen beräknades inbringa över 50 % mer än vad den i staten angavs ha avkastat föregående år.

Kontraktet – det var fråga om ett sådant – mellan kronan och Bonde-Leijonsköld slöts den 10 och 11 april 1655 och innebar i korthet att de båda finansiärerna förband sig att ställa vissa bestämda summor till förfogande för kronan på vissa bestämda tidpunkter under år 1655. När överenskommelsen undertecknades hade redan stora utbetalningar gjorts på basis av den tidigare överenskommelsen om kopparen med Leijonsköld. Överenskommelsen om stora sjötullen löpte från april månad, och till denna överfördes vad som inte var in-tecknat av kopparrän-tan. Bonde och Leijonsköld skulle för att klara dessa uppgifter ensamma disponera över kronans kopparränta och över stora sjötullen. Om inkomsterna inte räckte till eller stockningar uppstod, skulle Bonde-Leijonsköld låna ut egna eller låna upp andras medel för att utgifterna skulle kunna fullgöras i planerad tid. De beräknade utgifterna inom ramen för överenskommelsen uppgick till 1.666.503 ds. Sjötullen och kopparräntan beräkna-des i staten efter de mycket kraftiga uppskrivningarna till

1.484.720 ds. Den skillnad som uppstod, 181.783 ds, skulle enligt staten dels försträckas av Bonde och Leijonsköld, dels tas av 1656 års sjötullsinkomster dvs. i realiteten till hela sitt belopp försträckas. Utgifterna var alltså beräknade att i stort sett balansera med 1655 års inkomster, men i kontraktet med Bonde och Leijonsköld försäkrades de rätten även till 1656 års kopparränta och sjötull till dess de fått betalt för sina fordringar på kronan.

Den »disposition» över de utgifter som Bonde och Leijonsköld skulle svara för och staten över kopparräntan redovisar utgifter som till nio tiondelar direkt eller indirekt hänförde sig till förberedelserna för kriget. Förutom de direkta krigskostnaderna, som t.ex. utgifterna för krigsfolkets överförande till tysk botten, inköp av krigsmateriel, utrustningsbidrag och värvningspengar, har då också lagts kostnader för en rad diplomatiska aktioner liksom de skuldavbetalningar som var nödvändiga för att överenskommelsen med Leijonsköld och Bonde skulle fungera. Förutom dessa insatser gjordes redan tidigt avtal om en avsevärd upplåning direkt avsedd för värvningar av bland andra riksskattmästaren Magnus Gabriel De la Gardie och generalguvernören i Bremen-Verden, Hans Christoffer von Königs-marck.

I Dahlgrens framställning rör sig hela frågan om reduktionen inom ramen för den ordinarie staten; en stat som noga skildes ut från den extra ordinarie. Det blir emellertid då uppseendeväckande att man i realiteten faktiskt inte skilde på den ordinarie och den extra ordinarie staten. Den föregående redogörelsen klargör hur stora sjötullen och kopparräntan skulle användas till utgifter som under alla förhållanden kan karaktäriseras som extra ordinarie och till mycket stora delar med Magnus Gabriel De la Gardies ord som »tillfälliga extraordinarie». Förhållandet noterades av riksskattmästaren själv redan den 19 mars då man diskuterade en skrivelse från kammaren angående det trängda finansiella läget. De la Gardie konstate-

rade då att den ordinarie staten genom krigsutredningen undandrogs kopparräntan och stora sjötullen.⁵

De la Gardies påstående att sjötull och kopparränta i och med 1655 års krigsutredning undandrogs den ordinarie staten kan prövas i statmaterial från de närmast föregående åren. Nedanstående tablå belyser hur sjötull och kopparränta anordnats enligt 1653 och 1654 års stater.

	Kopparräntan uppföres till	Anordnad till			
		ordinarie stat		extra ordinarie stat	
1653	597.625 ds	429.093 ds	72 %	168.532 ds	28 %
1654	457.875 ds	379.625 ds	83 %	78.250 ds	17 %
	Sjötullen uppföres till				
1653	730.000 ds	586.946 ds	80 %	143.054 ds	20 %
1654	517.000 ds	467.764 ds	90 %	49.236 ds	10 %

Tabellen belyser klart att ett överflyttande år 1655 av inkomsterna från sjötull och kopparränta till den extra ordinarie statens krigsutgifter innebar ett drastiskt ingrepp i staten.

I det inledningsvis anförda citatet från rådsöverläggningarna i början av april hävdades inte bara, att inkomsterna år 1655 hade minskat under det att utgifterna hade ökat utan också att 1654 års stat hade kunnat bära sig. Konstaterandet är märkligt mot bakgrund av forskningens allmänna uppfattning om stats-

⁵ SRP 16, s. 77. Dahlgren har observerat De la Gardies yttrande men har inte noterat denna innebörd av det. För Dahlgren har yttrandet endast fått betydelsen av ett motsatsförhållande mellan ordinarie stat och staten för krigsutredningen, dvs. den extra ordinarie. (DAHLGREN, s. 66.) Den 5/4 upprepade De la Gardie sitt konstaterande i rådet (SRP 16, s. 126). Det ovan nämnda rådsmemorialet inbegrep bl.a. inkomster som uppräknings av den stora sjötullen skulle ge. Av dessa medel fördes helt logiskt den del av sjötullsinkomsterna som beräknades komma från en ökning av handeln till den ordinarie delen medan de be-
lopp som hänförde sig till själva tullhöjningen summerades under den extra ordinarie delen. Höjningen av tullen räknades som en tillfällig inkomst.

finansernas fortgående försämring under drottning Kristinas tid sammanhängande med den accelererande avsöndringen av kronans gods och räntor.⁶

Även om den grundläggande svagheten vid denna tid i de svenska statsfinanserna är odisputabel, var påståendet i rådet inte helt utan verklighetsförankring.

Kammarens arbete med 1653 års stat hade varit svårt och resultatet blev också dåligt. Trots ambitiösa ansträngningar blev bristen i staten mycket stor – på den svenska och finska staten ungefär 525.000 ds. Sedan De la Gardie i juni 1653 lämnat kammaren för att resa till Ösel, övertogs ledningen av arbetet där av Herman Fleming. I juli ingav kammaren en skrivelse till KMt, i vilken situationen betecknades som olidlig, och framhöll att 1654 års stat måste börja förberedas.⁷ På grundval av det svar som Kristina gav i augusti vidtog så arbetet med 1654 års stat. I december inlämnade kammarkollegiet ett förslag till ordinarie stat till drottningen vilket innebar hårda beskrningar över så gott som hela fältet.⁸

I mars 1654 undertecknade Kristina en stat som grundade sig på detta arbete och som redovisade en brist på endast något över 11.000 ds trots att inkomsterna beräknades till lägre belopp än i 1653 års stat. Nedskrningarna i staten uppgick till omkring 1.200.000 ds. Detta resultat hade uppnåtts med hjälp av en mängd smärre prutningar men också med radikalare. Hovstatens kostnader hade minskats med ungefär 275.000 ds men den största enskilda prutningen hade gjorts på posten

⁶ S. CLASON, Till reduktionens förhistoria, s. 157 ff. Jfr DAHLGREN, s. 3, 5, S. A. NILSSON, Reduktion eller kontribution, s. 71, 75 (Scandia 24), S. I. OLOFSSON, Drottning Christinas tronavsägelse och trosförändring, s. 173. Jfr dock OLOFSSON, not 131 till s. 75, som framhåller att den finansiella situationen under Kristinas senare tid, 1650–54, icke är tillfredsställande utredd.

⁷ OLOFSSON, s. 170 ff.

⁸ OLOFSSON, s. 170 ff., N. EDÉN, Kammarkollegiets historia, s. 92. Kammarkollegiets inlaga från december 1653 i Statskontorets arkiv. Personalstater 1654. RA.

gäldsavbetalning, som sjönk från 600.000 ds i 1653 års stat till 5.500 år 1654.⁹ Denna senare besparing kunde självfallet inte förväntas bli permanent, men trots detta innebar 1654 års stat en allvarligt menad finansiell åtstramning och ett försök att anpassa kraven efter tillgångarna.

Nedskärningarna i 1654 års stat var med all sannolikhet på lång sikt orimliga, men med perspektiv utifrån 1655 års statarbete kan man hävda, att bristen i den ordinarie staten detta år hade uppstått till väsentlig del genom att kopparränta och sjötull, inklusive de stora höjningar som beräknades i sjötullen, praktiskt taget helt reserverades för rustningarna till kriget. De övriga höjningar av kronans inkomster som rådet drivit fram räckte inte till för att överbrygga klyftan. Rustningarna bidrog direkt till den statsfinansiella och statmässiga situation som gjorde det möjligt för Karl Gustav att driva fram den reduktion som han redan långt tidigare syftat till.¹

Några vattentäta skott mellan en ordinarie stat och en extra ordinarie har inte kunnat upprätthållas 1655 och långt mindre har någon accidentale extra ordinarie stat kunnat upprättas.² Varför talade man då i rådet i sådana termer?

⁹ Generalstatböcker 1653, 1654. Personalstater. Statskontorets arkiv. RA.

¹ Ang. Karl Gustavs tidiga reduktionsplaner se DAHLGREN, s. 12 ff.

² Fenomenet var inte nytt; liknande sammanblandningar hade tidigare många gånger inträffat. Kopparräntan hade flera gånger fått sättas in som krigsfinansieringsbas. (F. LAGERROTH, Statsreglering och finansförvaltning i Sverige till och med frihetstidens ingång, s. 54, E. HECKSCHER, Sveriges Ekonomiska historia, 1: 2, s. 275, 278.) I ett på penninghushållning inriktat finanssystem, av den typ som Axel Oxenstierna stod som målsman för, låg sådana överföringar nära till hands. Det i rådet framförda stättänkandet saknade inte rötter. Axel Oxenstierna målade i ett omfattande memorial till rådet av den 8 oktober 1633 en bild av statsregleringen där de ovan berörda tankarna framträder i nära nog idealtillståndets form. Rådet anslöt sig till hans uppfattning att de ordinarie utgifterna skulle täckas med de ordinarie inkomsterna och att därvid skulle tillses »att icke foten vidare sträckes, än som fällen kan tillräcka», dvs. att utgifterna i sista hand skulle anpassas efter inkomsterna. Dessutom skulle om möjligt den ordinarie staten lämna ett överskott som skulle kunna tesaureras för extra ordinarie behov. Svårigheter kunde uppstå härvidlag, men stora sjötullen skulle man ändå

De resonemang som framfördes i rådskretsen om krigsförberedelsernas exceptionella karaktär, behovet av att skilja de olika staterna från varandra liksom nödvändigheten att förse den ordinarie staten med ordinarie medel utgör ett problem. Dels är det, som visats, en klar diskrepans mellan uttalandena i rådet och det faktiska statarbetet, som inte ställde de båda slagen av stater mot varandra på det sätt som rådsargumentationen förutsätter. Dels förefaller det mindre sannolikt att man i 1650-talets Sverige med någon saklig övertygelse skulle kunna tala om kriget som något tillfälligt, något accidentale, när man sedan seklets början levat i krig eller under krigsförhållanden nära nog oavbrutet.

Frågan blir vad anledningen var till den argumentation som fördes i rådskretsen och vilken betydelse den hade. Problemet är av betydelse för förståelsen inte bara av den politiska situationen vid 1655 års rådslag utan också av statfrågornas politiska innebörd över huvud och i ett längre tidsperspektiv.

Som Fredrik Lagerroth och Nils Stjernquist framhållit kan statsregleringens problem under denna tid föras tillbaka på två olika hushållningsprinciper: den privata och den offentliga.³ I korthet innebar den privata principen, att staten skulle på samma sätt som en enskild person rätta och anpassa sina utgifter efter de tillgängliga inkomsterna. Basen för statens verksamhet måste tas i kronogodsen och de inkomster av regalkaraktär som kronan disponerade. Enligt den offentliga hushållningsprincipen däremot tog statarbetet sin utgångspunkt i de faktiska utgiftsbehoven och uppgiften blev att skaffa fram inkomster som

försöka spara till sådana utgifter. (HSH 26, s. 250 f., 292). I ett sådant läge, när den ordinarie staten lämnade överskott, var givetvis en genombrytning av gränserna mellan de olika staterna både acceptabel och naturlig. Tablån ovan illustrerar att man vid 1650-talets mitt befann sig långt från detta idealtillstånd.

³ F. LAGERROTH, s. 17 f., 53 f., N. NILSSON-STJERNQUIST, Ständerna, statsregleringen och förvaltningen, s. 9 ff.

täckte dessa. Den på den offentliga principen grundade statsregleringen bygger på bevillningar i någon form. Den rent privata hushållningsprincipen har i Sverige inte kunnat genomföras. I landslagen stadgades att kungen under normala förhållanden skulle leva av sitt eget men hade rätt att kräva bevillningar till vissa särskilda extraordinära ändamål. Motsatsparet offentlig – privat hushållningsprincip har också tillämpats sida vid sida. De på den privata hushållningsprincipen grundade inkomsterna – som småningom kom att omfatta allt fler inkomstitlar och även sådana som hade haft karaktär av bevillningar men blivit stående skatter – utgjorde därvid grundvalen för den ordinarie staten medan de extra ordinära behoven måste tillgodoses genom av ständerna beviljade extra ordinarie gärdar och hjälper, givna på viss och begränsad tid. Den politiskt-konstitutionella skillnaden ligger sålunda däri att den extraordinarie staten kunde göras till föremål för diskussion och politiska förhandlingar på ett helt annat sätt än den ordinarie. Här ligger också förklaringen till att distinktionen ordinarie – extra ordinarie ständigt fasthölls som en princip.

Ur kronans synpunkt var det under alla förhållanden angeläget att så stor del som möjligt av dess inkomster gjordes odisputabla och i konstitutionellt avseende ordinarie. Ju större dess säkra och ständigt påräkningsbara inkomster var, desto större politisk och finansiell rörlighet hade den i behåll.

Problemets aktualitet även år 1655 framgår mycket direkt av Karl Gustavs missnöjda och indignerade yttrande i rådet den 18 juni då svårigheterna att komma till enighet om riksdagsbeslutets utformning var akuta: »Jura majestatis bliva nu så disputerade, att KMt snart intet vet, var vid de stanna, eller huru regementet skall utföras och vidmakthållas. Tullarna och acciserna äro icke heller räknade blivna för några vissa kronones räntor, utan på en bevillning och vissa år ankomne.» Härtill svarade rikskanslern Erik Oxenstierna: »Meningen är fuller den, att där alla godsens komma tillbaka, kunna de (ständerna) för

sådana tullar och acciser bliva förskonade. Men quaestio är, om ock detta vore nyttigt och tilldrägligt.»⁴

Diskussionerna i rådet i dessa frågor måste ses mot denna bakgrund, men också sättas in i den aktuella situationen. När dessa frågor diskuterades och de refererade uttalandena gjordes, hade rådet för sin del accepterat tanken på en reduktion av gods på förbjudna orter liksom ett upphävande av allodial- och expektansrättigheterna. Först i slutet av april förelades rådet förslaget om en reduktion av fjärdeparten av de efter 1632 donerade godsen eller en kontribution som gav motsvarande avkastning.⁵

De ansträngda finanserna och de av rådet kända planer som Karl Gustav hade hyst att låta ständerna framlägga sina synpunkter på läget innan problemen dryftats i rådet gjorde dettas ställning mer än ömtålig.

De refererade uttalandena är ett led i ett politiskt agerande i rådet under reduktionsbeslutens tillkomsttid.

Erik Oxenstiernas framhävande av att ordinarie staten krävde ordinarie medel riktade sig främst till adeln i gemen och tjänade som en motivering för de eftergifter man gjort i och med att man accepterade reduktionen på förbjudna orter. Som en utvidgning och principiell formulering av hans resonemang tjänade den ovanberörda deklARATIONEN av Magnus Gabriel De la Gardie, där han ville separera olika slag av utgifter och inkom-

⁴ SRP 16, s. 228. Det argumentationsmönster som här berörs är detsamma som tidigare hade kommit till synes i de ofrälse »protestation» till 1650 års riksdag. Tryckt hos LOENBOM, Handlingar til konung Carl XI:s historia 10, s. 70 ff. Där var avsikten att genom att ge uttryck för missnöje med de tillfälliga bevillingarnas tendens att övergå i ständiga skatter ge underlag för en reduktion och nyskapandet av ett på den privata hushållningsprincipen uppbyggt, konservativt finanssystem. Reduktionen uppfattades där som en metod att avskaffa alla ursprungligen extraordinarie hjälper. Jfr DAHLGREN, s. 114 f. o. not 3. Dahlgren påpekar att kungen »säkert också sett det som ett stort värde hos reduktionsinkomsterna, att de i fortsättningen var oberoende av ständernas bevilling».

⁵ DAHLGREN, s. 57 f.

ter från varandra t.o.m. så långt att han talade om en tillfälligt extra ordinarie stat för krigsutgifterna. Tanken bakom detta tal om separation kan rimligen endast ha varit att skjuta krigsutgifterna så långt från den ordinarie staten som möjligt för att framhäva att dessa utgifter inte skulle motivera krav på inkomsthöjningar genom en utvidgning av reduktionen utöver vad som redan överenskommits.⁶

De motiveringar som framfördes för denna separation av staterna – att den borde sammanhånga med utgifternas och inkomsternas varierande grad av säkerhet till sina belopp – var ett försiktigt tassande kring den viktigare aspekten: vilka utgifter och inkomster som var oåtkomliga respektive åtkomliga för rådets och ständernas kontroll och beviljning.

Stellan Dahlgren har betonat den politiska betydelsen av reduktionen i och med att den riktade sig mot de politiskt mest inflytelserika kretsarna i landet – rådet och högadeln.

Bilden kan kompletteras med att de politiska möjligheterna att genomföra reduktionen nära sammanhängde med de finansiella formerna för och följderna av de krigsförberedelser som kungen i december 1654 drev det tvekande rådet att acceptera.⁷

Dahlgrens uppfattning, att diskussionerna och motsättningarna mellan kungen och rådet våren 1655 gällde endast problemen på lång sikt, eftersom de rörde sig inom ramen för den ordinarie staten och var skilda från den extra ordinarie staten, kan knappast upprätthållas.

De dåliga finanserna i stort och krigsfinansieringens skärpning av svårigheterna har drivit fram kravet på en lösning av

⁶ Jfr DAHLGREN, s. 116. Några försök att fixera motståndets omfattning eller de personer som tillhörde en eller annan grupp skall här inte göras. Med endast rådsprotokollen som källa måste därvid största försiktighet iakttagas. Erik Oxenstierna hade som kansler att gå kungen till handa och Magnus Gabriel De la Gardie hade i samband med sin principiellt hållna uppdelning av staten en kommentar som snarast kan uppfattas som en resignerad anpassning till ett föreliggande politiskt läge. (SRP 16, s. 111 och ovan s. 95.)

⁷ DAHLGREN, s. 409, H. LANDBERG, Decemberrådslagen 1654, passim.

hela det finansiella problemet, där kronans finanser skulle betraktas som en enhet.

Motsättningen mellan en uppfattning i rådet och högadeln å den ena sidan och kungens linje å den andra gäller just frågan om enhetligheten i finanserna. Kungen har utifrån sina utgångspunkter velat skapa största möjliga finansiella handlingsfrihet för kronan och velat värja sig för alltför stor bundenhet vid ständernas bevillningsrätt. Han har för att nå detta syfte 1655 dels radikalt satt sig över uppdelningen i ordinarie och extra ordinarie stat genom att anslå sjötull och kopparränta praktiskt taget helt till krigsförberedelserna, dels också inom ramen för det hävdvunna systemet ställt kravet att få disponera en ökad del av inkomsterna i form av ordinarie medel. Inom rådet har man förgäves sökt motverka dessa strävanden genom att söka överbrygga klyftan i staten med nya inkomster och genom att föra fram principen om statdelarnas separation dvs. motsätta sig en överföring av medel från ordinarie till extra ordinarie stat.

Syftet har varit att skydda direkta ekonomiska intressen men också att vidmakthålla den politiska kontrollmöjlighet som kontributionsbevillningen gav men en reduktion minskade.

3

Karl X Gustavs strävan att i samband med krigsfinansieringen skärpa sitt grepp över kronans tillgångar skall, som förutskickats, följas också efter en annan linje.

De medel som den år 1655 beslutade reduktionen av fjärdepartsgodsen skulle inbringa avsåg Karl Gustav att till stora delar använda för en förstärkning av det inhemska rytteriet. Detta rekryterades i princip genom frivilliga överenskommelser – antingen direkt med ryttare eller med personer som åtog sig att anskaffa och ställa ryttare till kronans förfogande. Hemmansräntor från kronan behållna hemman utgjorde en grundval för finansieringen av systemet. Redan under våren 1655 hade kung-

en planer på att för de genom reduktionen hemfallande gods-räntorna upprätta nya regementen, ett i Sverige, ett i Finland och ett i Kexholms län.⁸ I och med att fjärdepartsreduktionen uppsköt kunde tanken inte förverkligas.

När kungen i april 1658 sökte ge ny fart åt arbetet på att genomföra den beslutade men ännu inte påbörjade reduktionen, framkom åter avsikten att en del av de hemfallande fjärdeparterna skulle användas till det inhemska rytteriet. Det gällde nu en förstärkning av de inhemska regementena till 12 kompanier à 125 ryttare vardera mot det i fredstid vanliga antalet 8 kompanier à 150. För utökningen skulle förordnas så många reducerade hemman som behövdes. Genom att fjärdepartsreduktionen inte heller nu kom igång blev dock reformen till denna del ofullständig.⁹ I båda fallen var avsikten att inom ramen för en genom reduktionen ökad ordinarie stat få möjligheter till en förstärkning av krigsmakten.

Huvudtanken i det av Gustav II Adolf organiserade äldre indelningsverket var att ryttaren själv skulle ha ett hemman till boställe för vilket han skulle rida och rusta. Detta system hade dock inte helt kunnat genomföras. Under hela det äldre indelningsverkets tid förekom att ryttare endast hade sig ränta anslagen eller red för lön. Systemet innebar att ryttaren uppbar skatteräntor till ett visst belopp från honom anvisade bönder eller erhöll kontant lön av andra kronans medel. Allteftersom godsavsöndringarna fortgick drabbades även de till krigsmakten anslagna hemmanen och det blev allt svårare att åstadkomma det önskade tillståndet. Karl X Gustavs möjligheter att åstadkomma hemman för ryttare att bo på och rusta för var naturligtvis beroende på av vilken natur de hemman var som hemföll till kronan. Även om kronohemman hemföll, skulle dock utsik-

⁸ DAHLGREN, s. 117.

⁹ DAHLGREN, s. 235 ff., TH. WIJKANDER, Öfversigt af svenska krigsförfattningens historiska utveckling, s. 128. En indelning på 12 kompanier genomfördes dock under år 1658.

terna att omedelbart förse ett antal ryttare med egna hemman vara begränsade med möjligheterna att avhysa åborna.

Vid sidan av systemet med rustning för ränta, där fortfarande ryttaren var den som själv stod för rusthållet, infördes tidigt det system där en rusthållare anställde och avlönade ryttaren mot gottgörelse av ränta från det hemman han var anvisad eller besatt; den s.k. sventjänarrustningen. Till stor del var detta en naturlig utveckling i och med att efterlevande efter en avliden ryttare, som innehåft ett eget hemman, eller gamla ryttare, tilläts att sätta in sventjänare och själva bo kvar på hemmanet. Även i andra fall har dock systemet förekommit redan under det äldre indelningsverket.¹ 1657 utfärdades en förordning som reglerade förhållandet mellan rusthållare och sventjänare och som tillförsäkrade en sventjänare en årlig ersättning från rusthållaren även om han hade arbete och lön hos någon annan än denne.

I äldre militärhistorisk forskning, såsom i arbeten av Liwijn och Wijkander, har bedömningen av sventjänarrustningen varit kritisk utifrån synpunkten att härigenom ryttarnas ställning försämrades. Tidigare hade ryttaren, som själv rustade, stått i ett direkt förhållande till kronan, men i övrigt varit fri och oberoende. Som sventjänare blev han beroende av enskilda personer som såg till sin egen vinning. Rusthållaren bekymrade sig inte om ryttarens duglighet eller förmåga.² Sven Ågren har i en nyanserande sammanfattning påpekat att även om sventjänarsystemet har karaktäriserats som ett missbruk har det dock också under Gustav II Adolfs tid förekommit som ett accepterat bruk.³ Även i detta sammanhang har Karl Gustav vidtagit intressanta åtgärder.

I november 1654 gav han överstarna för de svenska och fin-

¹ S. ÅGREN, Karl XI:s indelningsverk för armén, s. 46, WIJKANDER, s. 126, C. L. LIWIJN, Kort öfversigt af svenska Cavalariets Indelningsverk före Carl XI:s tid, s. 106 f. (Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar 1835).

² LIWIJN, s. 101 ff. WIJKANDER, s. 124 ff.

³ S. ÅGREN, s. 46.

ska rytteriregementena order att inom sina regementsområden uppsöka personer som innehade hemman som livstidsförlänningar och animera dem att ställa upp häst och rustning för hemmanen. Därigenom skulle de tillförsäkra sig och sina efterkommande en beständig besittningsrätt till hemmanet – så länge rustningen utgjordes.⁴ Erbjudandet var uppenbarligen inte särskilt generöst eftersom de som fick erbjudandet redan hade hemmanet på livstid. Utsikten att kunna försäkra sina efterkommande om besittningsrätten genom att binda sig själva och dem vid att ställa upp häst och rustning har inte varit särskilt lockande för förlänningstagarna. Detta tycks ha medfört att de för förhandlingar utsända officerarna tagit fasta på det förtäckta hot som låg däri att erbjudandet presenterades som en möjlighet för förlänningstagare att inte bara för sina barn utan också för egen del försäkra sig om besittningsrätten. Klagomål framfördes till Karl Gustav över att officerare direkt hotat med att innehavarna skulle få avstå livstidsfriheten till andra och villigare personer om de inte själva ville rusta. Karl Gustav framhöll till överstarna med anledning av dessa klagomål att man inte fick gå bryskt fram och att det skulle vara fråga om frivilliga överenskommelser.⁵ En månad senare gav Karl Gustav en ny order till rytteriöverstarna. Under hänvisning till att man inte kunde veta hur den tidigare anbefallda metoden skulle utfalla gav Karl Gustav tillstånd till att skaffa ryttare genom att lova 30 ds per år. Medlen skulle Karl Gustav anvisa i »vissa räntor», och arrangemanget skulle gälla till dess det skulle bli möjligt anvisa

⁴ Koncept till skrivelse från november i Krigskollegii arkiv. Kungl. brev och resolutioner 1649-1677. KrA. Jfr RR 20/1 1655. RA. Liwijn, som observerat brevet anger det som ett av belägen för att utvecklingen gick från Gustav II Adolfs system och tar det som en utgångspunkt för sina kritiska synpunkter. LIWJN, s. 103. Jfr WIJKANDER, s. 125, som här följer Liwijns framställning. Wijkanders inställning kan ses mot den vid tiden för författandet av hans framställning (1866) pågående försvarsdebatten. Som ledamot av 1:a kammaren intog Wijkander 1871 en klart kritisk hållning till indelningsverket som militärt system. (Se P. HULTQVIST, Försvar och skatter, s. 235 f., 238 f.)

⁵ RR 20/1 1655. RA.

dem till kronan hemfallande hemman.⁶ En liknande order riktades i maj till krigskollegiet, som också uppmanades att leta upp hemman.⁷

Karl Gustavs handlingslinje är klar: i första hand försökte han åstadkomma en sventjänarrustning där rusthållarna, genom fruktan för att besittningsrätten till hemmanen kunde förloras, skulle ha trycket på sig att prestera ryttaren. Arrangemanget skulle åstadkommas utan extra kostnader för kronan. Påtryckningsmöjligheterna skulle medföra en ökad grad av säkerhet för att rustningen verkligen presterades. När detta projekt inte såg ut att lyckas, måste rustning för ränta tillgripas, men detta endast provisoriskt och i väntan på att hemman skulle kunna disponeras. Reduktionsbeslutet skulle medföra en möjlighet för Karl Gustav, som han omedelbart ville tillvarata, att använda hemmansräntor i stället för lön och därmed uppfylla en grundförutsättning i indelningssystemet. Det gav också basen för en utökning av rytteriet. Kronans ryttarrekrytering skulle i ökande grad grunda sig på konstitutionellt säkra godsräntor, och med bibehållen frivillighet i överenskommelsen mellan den som rustade och kronan skulle säkerheten ökas för att den överenskomna rustningen verkligen ställdes till kronans förfogande.

4

Ytterligare en omständighet av betydelse för den säkerhet med vilken krigsmakten kunde rekryteras var frågan om knekteutskrivningarnas ersättande med ständigt knektehåll. Problemet hade varit aktuellt sedan seklets början och ständigt knektehåll var sedan länge infört i vissa landskap där inte adeln hade gods-komplex.⁸ I grunden var detta givetvis ett finansiellt och politiskt problem.

⁶ RR 13/2 1655. RA.

⁷ KMt t. Krigskollegium 24/5 1655. Krigskollegii arkiv. Kansliet. Instruktioner och kungliga brev 1655–1658. KrA. ⁸ S. ÅGREN, s. 102.

För allmogen, som hade att bära utskrivningsbördan, var en kritisk inställning till utskrivningsväsendet naturlig. Den personliga osäkerheten inför utsikten att bli tagen till knekt var kanske en dominerande del av denna ovilja, men även de kostnader som var förenade med utskrivningen och svårigheter att få tjänstefolk till de av utskrivningarna hotade bondehemmanen medverkade. En anledning till missnöje var också att bördans tyngd ökade för de bönder som förblev kronan behållna, när, genom avsöndringarna från kronan, adeln kunde ställa allt fler bönder i frälserote eller helt befria dem. Hos bondeståndet fanns av dessa skäl en viss benägenhet för knektehåll men självklart var den beroende av hur stort fast knektehåll man skulle bli tvungen att binda sig för om man slapp utskrivningsväsendets värnpliktsbördan.⁹

Adelns reaktion inför tanken på en förändring av systemet var generellt taget präglad av skepsis. Ett motiv för denna inställning kan av allt att döma ha varit en önskan att få behålla den påtryckningsmöjlighet som det innebar att kunna dirigera valet av knekt från frälserotarna.¹ Av större betydelse måste dock ha varit frågan efter vilka normer ett knektehåll skulle organiseras. Adelns privilegier kom därvid i förgrunden.

När frågan om knektehåll diskuterades i rådet 1638, 1639, och 1651, framskyntade farhågor för att adelns gods under sätesgårdarna skulle behöva dras in i ett knektehåll för att ett sådant skulle bli möjligt. Även med denna inskränkning i adelns privilegier i åtanke framfördes dock åsikten att ett fast knektehåll inte skulle kunna ge tillräckligt antal knektar överhuvud eller tillräckliga möjligheter att vid extraordinära behov »göra vår militie större».² Den förutsättning som hela tiden gällde var

⁹ Jfr *ibidem*, s. 97, 103.

¹ RAP 5: 1, s. 54, 4 s. 540, S. ÅGREN, s. 110, K. ÅGREN, *Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650-1680*, s. 146 ff., H. SWENNE *Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612-1651*, s. 228 f.

² SRP 7, s. 238 f., 571, 15, s. 115 ff.

dock att adeln skulle ha rätt att ställa upp dubbelt så stora rotar som skatte- och kronobönder.

Ur kronans synpunkt var frågan om effekten av rekryteringsarbetet naturligtvis ett huvudproblem. Inom utskrivningssystemet hade kronan att genom förhandlingar på riksdagar eller provinsmöten med både bondeståndet och adeln driva beviljningarna därhän att utskrivningen kunde förväntas ge det önskade resultatet. Någon garanti att så skulle ske förelåg emellertid inte. Inte ens när utskrivningen skedde efter gårdetal, kunde man göra några realistiska exakta prognoser över antalet utskrivna beroende på att effekten av adelns privilegier skiftade men också på att allmogen själv gjorde vad den kunde för att till största möjliga antal undandra sig rotering. Rymningar och undanhållanden av ovilliga utskrivna kunde, särskilt i gränstrakterna, vålla stora avbräck.³

Den i rådsöverläggningarna framförda och ovan berörda hänsynen till adelns i privilegierna fixerade totala frihet från utskrivningar inom godsens under sätesgårdarna är anmärkningsvärd, om man betraktar den urholkning av privilegierna som i realiteten skett. Efter 1627 års riksdag, då adeln för första gången beviljade utskrivning inom rå och rör och frihetsmil kunde den aldrig mer hävda frihetsmilsprivilegiet. Rå- och rörsfriheten fick adeln eftersätta under hela den följande tiden av trettioåriga kriget och även under de närmast följande utskrivningarna. Vid 1652 års riksdag beviljades tre utskrivningar. De båda första skulle få ske även inom rå och rör men för den tredje förbehöll sig adeln rätten att helt frita sina rå- och rörsbönder. Detta skedde uttryckligen i avsikt att värna om privilegierna så att de inte helt skulle sättas ur spel. Rätten att låta sina bönder skrivas ut till hälften mot skatte och krono hade dock adeln sedan mitten av 1630-talet kunnat utnyttja. I alla de 1652 beviljade utskrivningarna skulle frälserotarna i enlighet med

³ Jfr S. ÅGREN, s. 95.

privilegierna vara dubbelt så stora som de ofrälse rotar. Utskrivningarna skedde också i enlighet med dessa beslut.⁴

Även 1655 beviljades tre utskrivningar, en för vardera av de närmast följande åren. Enligt riksdagsbeslutet skulle alla åren rå- och rörsprivilegiet iakttas och adelns övriga bönder utskrivas till hälften mot skatte och krono.⁵

Genom beslut på lantdagarna och provinsmöten 1656 och 1657 gick ständerna med på att 1657 respektive 1658 års utskrivning skulle få tas ut i förskott 1656 och 1657. Därmed kom två utskrivningar att äga rum 1656. Adeln avstod för båda utskrivningarna från rå- och rörsprivilegiet men gjorde dessutom ytterligare en viktig eftergift i det att den beviljade utskrivning med lika stora rotar för sina bönder som för skatte och krono.⁶ Senaste gången en sådan eftergift gjorts var 1633.⁷

Adelns privilegier var alltså, i den andra av de utskrivningar som skedde 1656 och den som ägde rum 1657, nästan helt utplånade och effekten uteblev inte. I de typiska adelslandskapen – Uppland, Södermanland, Östergötland – blev antalet utskrivna och för kronan disponibla knektar vid den andra utskrivningen 1656 och den 1657 ungefär det dubbla mot antalet vid den första år 1656.⁸

Det argument som anfördes mot ett ständigt knektehåll och som innebar att ett sådant system inte skulle kunna förse kronan med tillräckligt antal knektar var helt säkert riktigt under den förutsättning som uttalat eller outtalat gjordes: att adeln skulle ha rätt att låta sina bönder roteras i dubbelt så stora rotar som skatte- och kronobönder. Vid en fastlåsning av systemet i ett ständigt knektehåll skulle kronan inte heller ha samma möj-

⁴ NILSSON, s. 78 f., S. ÅGREN, s. 88, A. A. STIERNMAN, Alla riksdagars och mötens beslut 2, s. 1186 f., RAP 5: 1, s. 26 f., K. ÅGREN, s. 97.

⁵ STIERNMAN 2, s. 1234.

⁶ RAP 6, s. 15, STIERNMAN 2, s. 1266 ff., NILSSON, s. 79, K. ÅGREN, s. 97.

⁷ STIERNMAN 2, s. 854, 884 f., NILSSON, s. 79, SWENNE, s. 224 f.

⁸ Extrakt över utskrivningarna 1655, 1656 och 1657 bland Krigskollegii skrivelser t. KMt 1657 (u. d.). RA.

ligheter att vid ett akut krisläge pressa fram mer folk genom att förhandla fram eftergifter från adeln. Under sådana förhållanden och med ett bevarat privilegium av denna art skulle fördelen på lång sikt, själva stadigheten i knektetalet, inte vara tillräcklig för kronan. Men i en annan situation: när adeln av olika skäl inte hade möjligheter att hävda sina privilegier och utskrivningarna därigenom blev effektiva och omfattade största möjliga antal hemman eller män, då kunde det vara mer lockande för kronan att söka låsa systemet på en högre nivå genom att införa ett ständigt knektehåll. I en sådan situation, då utskrivningsbördan var tung för alla kategorier bönder, kunde en förändring av systemet bli lockande även för adeln om den därigenom hoppades uppnå någon förbättring.

Vid provinsmötena 1657 hade ständerna inte utan vidare gått med på att 1658 års utskrivning fick ske redan 1657 och efter hårdare villkor än som beslutats på 1655 års riksdag.⁹ Ständerna förbehöll sig uttryckligen att verkligen få vara fria från utskrivning 1658 men beviljade – om kriget fortsatte – utskrivning även för år 1659 och 1660. Vid dessa båda senare utskrivningar skulle dock 1655 års bestämmelser gälla: rå- och rörsfriheten skulle iakttas och bönderna under frälset utskrivnas till hälften mot skatte och krono.

I denna förhandlingsmässiga situation, då adelns privilegier i två på varandra följande utskrivningar hade varit praktiskt taget utplånade men då adeln för kommande utskrivningar sökte återuppliva dem, var det naturligt att från kronans sida aktualisera frågan om utskrivningarnas ersättande med ett ständigt knektehåll.

Under provinsmötet i Stockholm 1657, där representanter för ständerna i Södermanland och Uppland sammanträdde med de kungliga kommissarierna, riksråden Schering Rosenhane och Knut Posse, hade landshövdingen i Stockholms län Svante Banér

⁹ Om svårigheterna vid landskapsmötet i Stockholm se CARLSON, I, s. 265 ff.

för egen del framfört tanken på att utskrivningen skulle ersättas med knektehåll, men utspelet hade då ingen effekt.¹ Året därpå, under de pågående utskottsförhandlingarna i Göteborg, togs ett initiativ från kungens sida. Någon ny utskrivningsbeviljning var då inte aktuell.

Den 29 april 1658 tillställde Karl Gustav krigskollegiet ett memorial vari han gav det i uppdrag att undersöka om man skulle fortfara med utskrivningar »eller och att vart och ett län och provins så i Sverige som Finland» skulle hålla »ett visst antal knektar, räknat vissa hemman på var knekt, efter proportionen av deras storhet, lägenhet och andra villkor på sätt som i Västernorrlanden och Dalarna sker».²

Utredningen skulle enligt formuleringarna vara förutsättningslös. Kollegiet skulle utröna om ett knektehåll skulle lända riket till »nyttä och förökän eller skada och avsaknad». Om adelns privilegier sades ingenting i samband med denna utredning, men i det avsnitt i memorialet där kungen redogjorde för hur förhållandena skulle ordnas i de nyss erövrade områdena, framkom synpunkter även i denna fråga. I dessa provinser skulle rekryteringen till infanteriet ske efter en sorts knektehållsprincip och enligt samma kvoter som under den danska tiden. Kungen framhöll också, att redan gjorda eller tillkommande godsavsöndringar inom dessa områden inte skulle få inverka menligt på knektetalet. Så snart någon avgång skedde, skulle godsägarna »densamma strax tillika med allmogen ersätta och uppfylla».

Kungens initiativ kom alltså i en situation då kronan genom eftergifter från adeln hade praktiskt taget utplånat de adliga privilegierna ifråga om utskrivningarna och fått ut maximalt

¹ RAP 6, s. 34, CARLSON, I, s. 268, S. ÅGREN, s. 107 f.

² Memorial för krigskollegiet 29/4 1658. Krigskollegii arkiv. Kansliet. Instruktioner och kungliga brev 1655–1658. KrA. Memorialet citeras av S. ÅGREN (s. 108) efter ett koncept. Originalet har i annat sammanhang använts av DAHLGREN (s. 235).

resultat av dem. Samtidigt stod man inför utsikten att utvecklingen skulle glida tillbaka till en för adeln förmånligare praxis.

Kungens inrikespolitiska ställning var efter Roskildefreden stärkt.³ Nu var situationen den lämpliga att göra en förändring av systemet till en konstitutionellt och politiskt säkrare typ och samtidigt åstadkomma en lösning vid en effektiv rekryteringsnivå.

Karl Gustavs initiativ ledde dock inte till någon förändring av rekryteringssystemet i riktning mot större konstitutionell säkerhet för kronan. När memorialet för krigskollegium upprättades var Karl Gustavs intention ännu att överföra kriget till brandenburgskt område och att där försörja trupperna. När beslutet fattades att i stället ånyo angripa Danmark, förändrades också de militära förutsättningarna helt.⁴ Det blev nödvändigt att på ett helt annat sätt tänka på hemlandets försvar, och ett par dagar innan operationerna mot Danmark påbörjades, inledde Karl Gustav genom en skrivelse till krigskollegium försök att ta ut tillkommande års utskrivning i förskott.⁵ Det gällde nu den utskrivning för år 1658 som landskapsmötena beviljat år 1657. I det nya läget hade det andrum försvunnit som kunde ha utnyttjats till en förändring av systemet.⁶

Den situation som rådde innan knektehållet infördes under 1680-talets första år har flera likheter med den här beskrivna. På grundval av material från Uppland har Kurt Ågren gjort en jämförelse mellan utskrivningsbördans tyngd för olika perioder under tiden 1650–1680. Han har konstaterat att för såväl frälse- som kronan behållna bönder var utskrivningsbördan tyngst under Karl XI:s danska krig.⁷

Under förmyndartidens tidigare period hade utskrivningsbör-

³ Se DAHLGREN, s. 176, som också framhåller att kungen samtidigt skärpte sin ton i reduktions- och räfstefrågor.

⁴ B. ODÉN, Karl X Gustav och det andra danska kriget, s. 53, 129 ff. (Scandia 27).

⁵ G. PETRI, Kungl. Första livgrenadjärregementets historia, 2, s. 336 f.

⁶ Jfr S. ÅGREN, s. 109.

⁷ K. ÅGREN, s. 85 ff., 100 f.

dan återgått till den vanliga, för adelns bönder förmånliga formen med en utskrivning till hälften mot skatte och krono och med iakttagande av rå- och rörsprivilegiet.⁸ När kriget under 1670-talets senare del ställde ökade krav på utskrivningar, måste adelns privilegier åter inskränkas. 1676 års utskrivning utgick både utom och inom rå och rör och adelns bönder utskrevs gentemot skatte och krono inte till hälften utan till två tredjedelar.⁹ Detta år hölls också, med skiftande framgång, landskapsmöten för att förmå adel och allmoge till ytterligare ansträngningar. I Östergötland genomfördes under hösten 1676 en extra uttagning av var tionde man från såväl frälse- som krono- och skattehemman.¹ I Uppland och Sörmland genomfördes efter beslut på möten i Uppsala och Nyköping i februari 1677 en utskrivning efter gårdetal med rotestorleken satt så lågt som till sex. Utskrivningen drabbade frälsets och kronans behållna bönder lika,² och utgjorde en kraftig skärpning av den 1676 beviljade utskrivningen.

Enligt beslut på riksdagen i Halmstad 1678 skulle utskrivningarna för detta och de båda följande åren fortfarande utgå med minskad klyfta mellan frälse å ena sidan, skatte och krono å den andra. Av kronan behållna bönder skulle 10 respektive 12 bilda en rote medan adelns bönder skulle roteras med 15 respektive 18 bönder i roten. 1678 års utskrivning var för adeln dock ännu mindre förmånlig än rotestorleken indicerar: dels utskrevs detta år bönderna inom rå och rör, dels jämställdes

⁸ NILSSON, s. 79, K. ÅGREN, s. 97.

⁹ STIERNMAN, 2, s. 1723 f., PETRI, s. 404 f., K. ÅGREN, s. 97.

¹ Lantdagsacta 1676-1677. Riksdagsacta. RA. PETRI, s. 410.

² Lantdagsacta 1676-1677. Riksdagsacta. RA. Landshövdingen i Uppsala 23/1 till befallningsmännen ang. lantdag i Uppsala 5/2 1677. Utskrivningsinstruktion för samtliga befallningsmän 2/3 1677. Uppsala länstyrelses arkiv. Landskansliet. Registratur. ULA. Roterings- och utskrivningslängder, vol. 37. KrA. Jfr K. ÅGREN, s. 94 ff., som räknar med att två utskrivningar hölls i Uppland 1677. Den längd uppgifter Ågren hänvisar till för en utskrivning enligt bondetal med rotestorleken satt till 10 torde avse förhållandena i Örebro län.

hemman inom grev- och friherrskap och hemman som var bortgivna under norrköpingsbeslutsvillkor med kronan behållna hemman.³ Särskilt den senare bestämmelsen måste ha gjort att adelns bönder till största delen utskrevs efter samma villkor som de kronan behållna.

5

Knektehållets definitiva genombrott kom i samband med 1682 års riksdag.⁴ Förutsättningen var den kungliga propositionens begäran att infanteriregementena i fortsättningen ständigt skulle hållas vid en fixerad styrka. Härtill förklarade sig samtliga ständer villiga. Om sättet att åstadkomma detta »stadiga knektetal» uppnåddes dock inte enhetliga beslut. Adeln gav ett motbud till tanken på det ständiga knektehållet, som innebar att det stadiga knektalet skulle åstadkommas genom att kungen fick rätt att utan riksdagens hörande hålla utskrivningar både i krig och fred. Adeln förbehöll sig i sitt beslut rätten att låta sina bönder utskrivnas till hälften mot skatte och krono. Under förhandlingarnas gång hade adeln hos kungen erbjudit sig att acceptera tanken på ett ständigt knektehåll, om den kunde få igenom sitt önskemål att fyra adelsrotar skulle bära samma börda som två skatterotar, men detta erbjudande hade avisats av kungen. Inom bondeståndet kunde inte omedelbart ett enhetligt beslut fattas om systemet. Med mälardelarna Uppland, Sörmland, Västmanland och Närke samt med Östergötland kunde redan under riksdagen upprättas ett kontrakt, som införde det ständiga knektehållet. Allmogen i de övriga delarna, bortsett från dem som tidigare infört knektehållet, erbjöd, liksom adeln, ett stadigt knektetal genom utskrivningar. Svårigheterna betingades alltså vad beträffar adeln av dess om-

³ STIERNMAN 2, s. 1776 f.. Jfr K. ÅGREN, s. 97.

⁴ För förhandlingarna vid 1682 års riksdag i denna fråga se S. ÅGRENS redogörelse, a.a., s. 121 ff., F. F. CARLSON, Sveriges historia, 4, s. 16 ff., S. GRAUERS, Riksdagen under den karolinska tiden, s. 83 ff. (Sveriges Riksdag, Förre avdelningen, 4), RAP 14, s. 15 ff.

sorger om sina privilegier; både rå- och rörsprivilegiet och rätten att överlag bidra med hälften mot krono och skatte var föremål för bekymmer. Problemet sammanhängde, eftersom knektalet skulle vara »stadigt», med knektehållets storlek och den tvekan som fanns inom delar av bondeståndet tycks även den ha ett samband med det krav kungen ställt upp att varje regemente skulle uppgå till 1200 man och att antalet hemman per rote måste anpassas till detta krav.⁵

Under 1680- och 1690-talen fullföljdes dock genomförandet av knektehållet i de gamla svenska landskapen och i största delen av Finland.⁶ Adelns förbehåll i riksdagsbeslutet 1682 att utgöra hälften mot skatte och krono blev i praktiken verkningslöst när kungen kunde fritt förfoga över utskrivningsinstrumentet samtidigt som kronan behållna bönder roterades i ett ständigt knektehåll. Generellt sett tilläts inte adeln att genomdriva några önskemål om en bättre behandling av frälsebönderna i gemen. De roterades lika med skatte och krono. Däremot undgick bönderna inom rå och rör att dras in i roteringen.⁷

Efter knektekontraktens avslutande och genom indelningskommisariernas arbete fixerades roteringsskyldigheten vid vissa hemman. Rekrytering och underhåll av infanteriet kom att bli en på jorden vilande skatt, ett real-onus.⁸

Detta förhållande framträder med ökad relief när det gäller indelningsverket för rytteriet.

Arbetet inriktades här på att med de till kronan reducerade godsmassorna skapa ett fast underlag för rusthållet. Svaga rustningsstammar utbyttes mot starkare och de rustningsstammarna tillagda räntesummorna ökades kraftigt för att rustningen även i

⁵ S. ÅGREN, s. 135 ff.

⁶ Med Österbotten avslöts kontrakt först på 1730-talet. I de gamla danska landskapen infördes inte knektehållet utan där gällde särskilda arrangemang med en avlösning av utskrivningen i pengar. (WIJKANDER, s. 261, 268, S. ÅGREN, s. 143 ff.).

⁷ S. ÅGREN, s. 125. Jfr WIJKANDER, s. 226.

⁸ S. ÅGREN, s. 198 f., LAGERROTH, s. 100f.

krigstid utan svårigheter skulle kunna presteras.⁹ Samtidigt med denna ränteökning och stabilisering av rusthållsunderlaget genomfördes vissa förändringar i formerna för rusttjänstens presterande.

I organisationsarbetet fanns en tendens att föredra rusthåll som grundade sig på skattehemman framför sådana där rustningsstammen var av krononatur. Motiveringen fanns klart formulerad. Skattebönderna var att föredra som rusthållare därför att deras rusthåll var säkrast. Säkerheten grundade sig på möjligheten för kronan att dra in skatterätten till kronan, om rustningen inte presterades. Hemmanet kunde då betraktas på samma sätt som ett skattevrak.¹

Kronohemman som rusthåll kunde emellertid inte avskaffas eftersom tillräckligt antal skattehemman inte alltid stod att få som rusthållsstammar.² Rusthållare som rustade för kronohemman ålades i stället att ställa borgen för rustningens presterande. Jämsides har kronorusthållare tillförsäkrats ständig besittningsrätt till sina rusthållshemman varigenom en liknande situation uppstod för dem som för de skattebönder som rustade. Kronan kunde även av dem utkräva ett ansvar för utebliven rustning.

Andra drag i indelningsverket för rytteriet verkade i samma riktning. Rustningen för ränta, det vill säga det system som innebar att rusthållaren enbart fick sig tilldelad skatteräntor för vilka han skulle prestera rustningen, motarbetades påtagligt. Samtidigt uppmuntrades sventjänarrustningen på bekostnad av rustningen av »egna karlar». Det rusthållssystem som framstod som idealet – men självfallet inte kunde uppnås överlag – bestod av skattebönder som anställde och utrustade ryttare mot befri-

⁹ S. ÅGREN, s. 19 ff.

¹ S. ÅGRENs framställning, a.a., s. 29 ff., är i denna punkt tvekan. Hans försiktiga förmodande att en viss ökad preferens för skatterusthåll inträdde bekräftades dock av mer konkreta undersökningar av FL ÅKE LINDSTRÖM i en otryckt lic.-avhandling, Studier i Karl XI:s räfst- och reduktionspolitik i Jönköpings län, s. 56 ff.

² LINDSTRÖM, s. 67.

else från skatteutlagor på det egna hemmanet och som inte själva gjorde ryttartjänst. Även för dessa senare strävanden framfördes som motiveringar att rusthållen därigenom skulle bli säkrare och att rusttjänsten och jorden alltid borde »följas åt som tvenne inseparable ting». Det är välkänt hur man genom särskilda »orubblighetsklausuler» sökte skydda och låsa de sålunda upprättade indelningsverken från att urholkas eller förändras. Härigenom förvandlades i princip frivilliga rusthålls-åtaganden till fasta, på jorden vilande, åligganden.³

Kronan kunde på detta sätt, utan särskilda finansiella ansträngningar eller politiska förhandlingar, räkna med rekrytering och underhåll av inhemskt rytteri och fotfolk både i fred och när bördan, i krig, ökade.

Förvandlingen på det politiskt-konstitutionella planet skedde i fråga om det indelta rytteriets rekrytering och underhåll, genom ökade räntetilldelningar i förening med skapandet av reella påtryckningsmöjligheter på rusthållarna och slutligen genom orubblighetsklausuler. Infanterirekryteringen hade av gammalt bevillningskaraktär, men i knektehållskontraktet från år 1682 med allmogen i mälardalskapen formulerades dess åtagande som en »i alla tider slutna bevillning». De landskap som inte då accepterade knektehållet överlämnade i riksdagsbeslutet utskrivningarna till konungen att »alltutföra såsom ett regale eller Kongl. Majt allena tillhörige förbliva». Klart utsades, att frågor som berörde utskrivningar i fortsättningen inte skulle behöva behandlas på riksdagar eller allmänna möten.⁴ Karl XI kunde under sin regering fullfölja systemet genom att skaffa sig en generell tillåtelse att med ständernas betalningsförmåga som bas på ett eller annat sätt driva fram alla erforderliga medel i händelse av krig.⁵

³ S. ÅGREN, s. 30, 83, 32 ff., 42 ff., 74 ff., LAGERROTH, s. 100.

⁴ Knektekontraktet från 1682 i Riksdagsacta 1682. RA., jämte riksdagsbeslutet tryckt hos STIERNMAN, 3, s. 1883 ff., 1908 ff. Jfr LAGERROTH, s. 145 ff.

⁵ GRAUERS, s. 108 ff., 118 f.

Den reorganisation av den svenska inhemska krigsmakten som skedde under Karl XI:s tid hade till väsentliga delar sin grundval i reduktionen. De direkta tillskotten av reducerade hemman och hemmansräntor kunde användas för skapandet av kavallerirusthåll och för tilldelning av boställen och löne-medel för det militära befälet inom såväl infanteri som kavalleri. Genomförandet inom hela riket av det ständiga knektehållet i stället för utskrivningar av manskap till infanteriet hade inget omedelbart sammanhang med själva godsreduktionen men innebar delvis en åtgärd av reduktionskaraktär genom att den medförde deltagande på lika villkor av såväl frälse- som krono- och skattebönder och alltså utgjorde en generell och bestående privilegieinskränkning.⁶

Man har pekat på hur Karl XI:s indelningsverk var ett fullföljande av Gustav II Adolfs militära reformverk och att ett fullständigt genomförande och vidmakthållande av Gustav II Adolfs intentioner hade omöjliggjorts av den mellankommande godsavsöndringen som bröt sönder grundvalarna för hans system.⁷ Samtidigt har framhållits, att det ekonomiska system som Gustav II Adolf och, främst, Axel Oxenstierna stod som målsmän för, och som bland annat innebar att godsavsöndringarna till adeln sågs som naturliga åtgärder, till sitt väsen helt skilde sig från Karl XI:s.⁸

Skillnaden har beskrivits som skillnaden mellan ett avancerat försök till penninghushållning och en medveten återgång till en naturhushållning.⁹ I senare forskning har det finansiella problemet, med bevarad grundsyn, setts också ur en politiskstatsfinansiell synpunkt, där det definierats som ett krigsfinansieringsproblem och där intresset koncentrerats kring adelns

⁶ S. ÅGREN, s. 124 f. Jfr ovan s. 121.

⁷ E. F. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1: 2, s. 291, S. ÅGREN, s. 4 ff.

⁸ HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1: 2, s. 285, 288.

⁹ HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1: 2, s. 285 ff.

gods och privilegier. Utvecklingen har i denna senare forskning polariserats kring olika alternativ för adelns bidrag till den kostnadskrävande svenska expansionspolitiken. De tre vägar som kunde beträdas var en reduktion av hemman som avsöndrats till adeln, en inskränkning av de adelsprivilegier som minskade kronans inkomster från dessa hemman och slutligen en personlig beviljning av adeln med bibehållande av dess gods och privilegier. Alla vägarna har beträtts och slutresultatet – Karl XI:s statsfinansiella system – har karaktäriserats som kompromiss, närmast i betydelsen både – och.¹

Karl XI:s knektehåll har både under 1600-talet av den adel som ville bevara sina privilegier och senare under intryck av militärpolitiska motsättningar där knektehållet sågs som ett hinder för en modernare, på allmän värnplikt grundad armé, kritiserats för sin brist på elasticitet och oförmåga att barskrapa de mänskliga resurserna i nödsituationer.²

Bristen på elasticitet har sammankopplats med den genomförda indelningen av hemmansränder och naturaskatter till befäl och rusthåll och de likartade civila indelningsverken och hela systemet betecknats som passé redan när det skapades. Vid första påkänning har det visat sig inte fylla måttet. Det löfte som i knektekontrakten gavs om frihet från fördubblingar, våldsamma värvningar och utskrivningar av vad namn de hava kunde har under Karl XII:s tid åsidosatts.³

Samtidigt som det står klart att Karl XI:s militära system för det inhemska infanteriets del innebar en krympning i förhållande till tidigare gällande organisation, måste det dock framhållas, att en expansion genom värvningar lika lite nu som tidigare var

¹ NILSSON, s. 69, 73, 80 f., 112 och passim.

² WIJKANDER, s. 180 ff., Jfr HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1:2, s. 293.

³ HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1:2, s. 288 ff., DENS. Ekonomi och historia, s. 92, 96 f.

omöjlig. I provinserna skyddades också redan under det karolinska enväldets fredsperiod det svenska rikets gränser av avsevärda värvade förband. När kraven på den inhemska och den värvade krigsmakten under Karl XII:s tid kraftigt ökade kunde den rent faktiska anpassningen, här liksom på andra områden som berörde krigsfinansieringen, snabbt komma. Den enväldiga kungamakten kunde pressa och även spränga de former den själv skapat.⁴

Hela frågan om den bristande elasticiteten och anpassningsförmågan är dock formulerad utifrån efterhandsperspektivet av det svenska stormaktsväldets sammanbrott under Karl XII och har som problem undanskynt det politiskt-konstitutionella draget i Karl XI:s indelningsverk och knektehållssystem.⁵

Det finns anledning att starkt betona detta drag. Både underhållet och rekryteringen av det inhemska krigsfolket har konsekvent bundits vid jorden, blivit en på jorden vilande pålaga helt i konungens hand.

Den här beskrivna utvecklingen under Karl XI:s tid och Karl X Gustavs finansiella och militärpolitiska agerande kan ses ur detta perspektiv trots att förutsättningarna i många avseenden var olika.

Karl XI:s kamp för en privaträttslig konstruktion av den inhemska krigsmaktens finansiella bas kastar ljus även bakåt över Karl Gustavs problem och handlande.

⁴ G. B. BARKMAN, Gustav II Adolfs regementsorganisation vid det inhemska infanteriet, s. 197 ff. (Meddelanden från Generalstabens krigshistoriska avdelning. 1), Generalstabens, Karl XII på slagfältet, s. 246 f. Jfr J. MANKELL, Uppgifter rörande svenska krigsmaktens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet av femtonhundatalet, nr 452, 421, 419, HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia, 1: 2, s. 292, samt U. BRANDELL, Förändringar i den svenska stats-hushållningen under det stora nordiska krigets tidigare år, s. 65 ff., 74 ff. och passim. (KFA 1941).

⁵ Belysande är på särskilt sätt Sven Ågrens framställning vars sakuppgifter ligger till grund för den här givna redogörelsen. Ågren har observerat och framhållit många av säkerhetsaspekterna men inte tillräckligt utnyttjat sina iakttagelser. I sin slutsummering framhåller han i stället Heckschers tes om indelningsverkets reaktionära karaktär. (S. ÅGREN, s. 205.)

Karl Gustav hade tagit till uppgift att finansiera en fortsatt expansionspolitik och ett fullföljande av det svenska östersjöväldets utbyggnad. Kriget skulle föras utanför Sveriges gränser. Samtidigt som detta ställde krav på trupper utöver vad som kunde åstadkommas inom landet – värvade trupper – möjliggjorde krigföringen utanför Sveriges gränser att den stora hären kunde försörjas på fientligt område sedan väl anfallet slagits ut. Under hela sin regenttid hade Karl Gustav i praktiken samma sorts problem och sökte sig samma sorts möjligheter. Hur långt utskrivningarna och uppsättandet av rytteriregementen inom landet än sträckte sig kunde de ändå aldrig nå upp till de behov som uppställdes av den expansiva krigspolitiken.

Karl XI:s erfarenheter grundade sig på kriget i Tyskland och det danska kriget under senare delen av 1670-talet, då den militära uppgiften var en helt annan: att skydda hemlandet och att värna de nyss erövrade provinserna från att gå helt förlorade. Kravet blev att så långt möjligt mobilisera de inhemska mänskliga resurserna. Vervade trupper i stil med vad som behövdes för expansionspolitiken under Gustav II Adolfs och Karl X Gustavs tid var inte ekonomiskt möjliga. Kriget kunde inte föda sig självt.

Samtidigt som Karl XI genom organisationen av sitt indelningsverk och den faktiska utformningen av knekتهållet i realiteten förvandlade en väsentlig del av krigsfinansieringsbördan från en bevilning till en ordinarie pålaga och därmed placerade den på »ordinarie stat» gjorde han sig så långt möjligt oberoende av ständernas bevilningar.

Karl Gustavs lösning av samma grundläggande problem måste bli en annan. Gentemot en rådsadelsgrupp, som strävade att i mesta möjliga mån bevara det gamla statsystemets möjligheter till en påverkan av eller köpslagan om utgiftspolitiken, har han för de akuta och av expansionspolitiken förorsakade behoven gjort en genombrytning av det politiskt betingade statstänkandet och använt de tillgångar som mest lämpade sig för

den aktuella uppgiften, trots att därmed »ordinarie» inkomster användes till »tillfälliga extra ordinarie» behov.

Samtidigt har han kunnat utnyttja den finansiella situation som krigsrustningskostnaderna drastiskt accentuerade till att driva igenom en reduktion. Denna gav begynnande möjligheter till ett system, som Karl Gustav aldrig hade möjlighet att fullfölja, men sådant som Karl XI sedan kom att skapa.

De strävanden till en institutionalisering av den inhemska krigsmaktens rekrytering som kom under 1680- och 1690-talen har funnits som ansatser i Karl Gustavs politik.

De militära organisationsfrågorna och problemen om statregleringens former flyter samman i frågan om kungamaktsens enväldiga dispositionsrätt över kronans inkomster.

Statarbetets tekniska ramar var intensivt upplevda gränser mellan olika, politiskt betydelsefulla, finanssystem. Indelningsverk och knektehåll var inte bara en systematisering och effektivisering av ett i grunden föråldrat system. De var verktyg i kampen om 1600-talets stora inrikespolitiska problem: frågan om godsavsöndringarna, krigsfinansieringen och den politiska makten.

Die Emanzipation der Königsmacht. Staatshaushalt und Militärorganisation unter Karl X. Gustav und Karl XI.

Der schwedische Reichsrat führte im Frühjahr 1655, veranlasst durch die aktuelle Haushaltslage eine Reihe von Debatten. Das dominierende Thema ausser der Reduktion der dem Adel überlassenen Güter war die Finanzierung der seit der Jahreswende beschlossenen Rüstungen für ein offensives militärisches Eingreifen im Osten. Während der Debatten wurde stark betont, der ordentliche Haushalt, über den die üblichen und ständig wiederkommenden Einnahmen und Ausgaben der Krone liefen, müsste von dem ausserordentlichen, der weniger feststehende Einnahmen und Ausgaben umfassen sollte, unterschieden werden. Ausserdem wurde die Ansicht vertreten, die jetzt anliegenden Kriegsausgaben über einen, vom Reichsschatzmei-

ster Magnus Gabriel De la Gardie als „accidentale extraordinarium“ bezeichneten Haushalt zu verrechnen, der mit ausserordentlichen Anlagen und Beihilfen gedeckt werden sollte.

In seiner grundlegenden Untersuchung „Karl X Gustav och reduktionen“ (Karl X. Gustav und die Reduktion) hat Stellan Dahlgren diese Problematik herausgearbeitet und seine Ansicht dahin gehend formuliert, der Fragenkomplex der Reduktion der Güter hänge mit dem des ordentlichen Haushalts zusammen, und dieser wiederum sei sorgfältig von dem ausserordentlichen Haushalt unterschieden worden. Denn auf die Dauer gesehen, sei das Defizit des ordentlichen Haushalts die entscheidende, im Frühjahr 1655 zwischen König und Reichsrat strittige Frage gewesen. Eine Untersuchung der Planung der Kriegsfinanzierung und ihres tatsächlichen Verlaufs stützt jedoch eine andere Grundauffassung über die Ordnung des Staatshaushalts und über die Bedeutung der politischen Situation.

Das wichtigste Moment der Kriegsfinanzierung im Frühjahr 1655 war ein bedeutender Pufferkredit, den der Kammerrat Mårten Leijonköld und der Reichsrat Gustaf Bonde garantierten, der Krone mit festgesetzten Beträgen zu im voraus bestimmten Terminen zur Verfügung zu stellen. Ihre Verpflichtung war sehr weitgehend. Um diese Verpflichtung bei ihnen abzugelten, wurden ihnen die zwei bedeutendsten Einkommenstitel der Krone in bar angewiesen, der grosse Seezoll und der Kupferzins für die Jahre 1655 und 1656. Beide Einkommenstitel galten als ordentliche und waren als solche dem Bewilligungsrecht der Stände entzogen. In den direkt vorangegangenen Haushalten waren sie im wesentlichen für die Deckung des ordentlichen Haushalts eingesetzt worden. Die Absprache mit Leijonköld und Bonde kam gegen den Widerstand einiger Mitglieder des Reichsrats zustande, und in diesem Zusammenhang ist auch das Für und Wider der Reichsratsdebatten über die Ordnung des Staatshaushalts zu sehen. Dass man das System der Haushaltsteilung aufgab, wirkte sich direkt auf den ordentlichen Haushalt aus, weil die sonst ihm vorbehaltenen Mittel jetzt für Rüstungen ausgegeben wurden. Die Bemühungen des Reichsrats, die dadurch im ordentlichen Haushalt zwischen Einnahmen und Ausgaben entstehende Lücke zu schliessen, misslang, obwohl man mehrere Einkünfte zu steigern vermochte. Dieser Fehlschlag jedoch musste sich positiv für den König auswirken und half ihm, seine Reduktionspläne durchzusetzen. Die im Kreise des Reichsrats erhobenen Argumente dien-

ten selbstverständlich nur dem Ziel, die Kriegsausgaben so deutlich aus dem ordentlichen Haushalt herauszuhalten, dass sie sich nicht auf die befürchtete Reduktion der Güter auswirken konnten.

Die Stärkung des königlichen Machtbereichs, die es bedeutete, dass die durch die Reduktion erschlossenen Einnahmen konstitutionell gesichert waren, d.h. von der Bewilligung durch die Stände weder abhängig gemacht werden konnten noch mussten, ist der Ausgangspunkt für den zweiten Teil des Aufsatzes, in dem, ebenfalls im engen Zusammenhang mit der Kriegsfinanzierung, von der Frage ausgegangen wird, wofür die Reduktionseinkünfte verwendet wurden. Wie Stellan Dahlgren nachgewiesen hat, hatte Karl Gustav beabsichtigt, sie für eine Verstärkung des Militärs zu verwenden. Es kann nachgewiesen werden, dass die von Karl Gustav ergriffenen militärorganisatorischen Massnahmen Ansätze waren, um die konstitutionelle Kontrolle über die Rekrutierung und den Unterhalt der einheimischen Kriegsmacht zu betonen.

Völlig deutlich werden die Ansätze unter Karl Gustav erst im Zusammenhang mit der unter Karl XI. durchgeführten militärorganisatorischen Reform, die weitgehend auf der damals im grossen Masse vorgenommenen Güterreduktion basierte. In der Forschung wird hauptsächlich die Auffassung vertreten, dass Einteilungswerk und die Auflage, Infanteristen zu halten, sei eher ein älteres, von Karl XI. konsequenter durchgesetzteres System gewesen und hätte, militärisch gesehen eher eine Verschlechterung bedeutet. Dies u.a., weil das Einteilungswerk nach einem bewussten Versuch zum Geldhaushalt eine Rückkehr zur Naturhaushaltung war. Nach Ansicht des Verfassers besteht statt dessen Grund, die politischkonstitutionelle Komponente dieser militärischen Organisation zu betonen. Im Zusammenhang mit der Organisation der einheimischen Reiterei setzte Karl XI. ein System durch, das darauf abzielte, den Grundbesitz fest mit der Auflage, Kavallerie zu unterhalten, zu belasten. Praktisch bedeutete das, dass diese Auflage in eine auf bestimmtem Grund liegende Steuer umgewandelt wurde und die Krone danach nicht länger auf die Bereitschaft, den Unterhalt der Soldaten freiwillig zu übernehmen, angewiesen war. Indem die Aushebungen völlig durch die Auflage, Infanterie zu halten, ersetzt wurde, schuf man für diese Waffengattung ein gleichartiges System. Prinzipiell war der Ausgangspunkt für diese Reform, dass die Stände dem König das Recht, Soldaten auszuheben, als Regal überliessen. Indem man bestimmte Unterhaltsbezirke für die Infanterie schuf, wurde

auch für sie die Auflage an den Grundbesitz gebunden und jeglichem Bewilligungsrecht entzogen.

Dass Karl Gustav sich von dem steifen Denken in getrennten Haushalten und von der politischen Kontrolle durch den Reichsrat und die Stände befreite, indem er die Staatsfinanzen als Einheit behandelte, drückte sich in der Reduktion der Güter und in den Bestrebungen aus, die einheimische Kriegsmacht von Bewilligungen unabhängig zu machen. Sowohl die Ordnung des Haushalts als auch die Militärorganisation waren Mittel in dem im 17. Jahrhundert stattfindenden Kampf um die Entfremdung der Güter, die Kriegsfinanzierung und die politische Macht.